

WETENSCHAP & ETHIEK

Hoe gaan we om met religieus radicalisme?

Paul Cliteur in debat met Matthias Storme en Stefan Rummens

Radicalisme en bij uitstek religieus radicalisme, zo beargumenteert Paul Cliteur terecht, stelt de staat voor een belangrijke uitdaging. Al was het maar omdat deze thematiek onze bedendaagse politieke agenda meer dan ooit bepaalt, de vragen die religieuze diversiteit opwerpt verdienen in dit tijdperk van hyperdiversiteit onze aandacht. Moet de staat neutraal blijven? Moet de staat een gemeenschappelijk ethos voorstaan en wat houdt dat concreet in? Hoe moeten scholen omgaan met religieuze diversiteit? Dat zijn allemaal vragen die vandaag de dag meer dan eens het onderwerp zijn van verhitte discussies. Deze discussies zijn niet alleen verhit, maar ook bijzonder complex. Een klein verschil in hoe men religie definieert of een klein verschil in de analyse van de oorzaken van radicalisme leidt tot diametraal tegenovergestelde stellingnames. In dergelijke complexe discussies is een debatformule waarbij woord en wederwoord elkaar snel opvolgen te verkiezen boven een monoloog.

Deze tekst is de neerslag van een debat tussen drie scherpe geesten die de hoofdposities in de discussie perfect vertegenwoordigen. Cliteur stelt, in het artikel dat het uitgangspunt vormde voor dit debat¹, terecht dat er drie geloofwaardige modellen of posities zijn: het laïcité-model, het Leitkultur-model en het multiculturalismemodel. Zelf verdedigt Cliteur het laïcité-model en stelt dat het tijdperk van hyperdiversiteit vereist dat we de neutraliteit van de staat militant verdedigen en uitdragen. Professor Storme staat het Leitkultur-model voor en hamert op de blijvende moeilijkheid die de neutraliteit van de staat met zich meebrengt. Wanneer is een staat immers neutraal? Neutraliteit blijkt problematischer als wel eens gedacht. Professor Rummens verdedigt het multiculturalisme en beargumenteert dat nadenken over staatsmodellen los moet staan van de strijd tegen radicalisme. Dit artikel biedt een beknopte maar accurate weergave van de hoofdposities in het debat en hun onderlinge twisten.

*Paul Cliteur is rechtsfilosoof en verbonden aan de universiteit van Leiden. Zijn bekendste werk is *The Secular Outlook*, gepubliceerd in 2010. Matthias Storme is eveneens jurist en filosoof en hoogleraar privaatrecht aan de KU Leuven. Stefan Rummens is professor moraalfilosofie aan dezelfde universiteit. We hebben in dit artikel dezelfde volgorde gebanteerd als in het debat dat in het kader van Wetenschap en Ethiek gehouden werd aan de KU Leuven op 18 april 2013: eerst*

WETENSCHAP & ETHIEK

zet professor Cliteur de krijtlijnen uiteen, waarna de professoren Storme en Rummens kritische kanttekeningen plaatsen. Daarna krijgt Cliteur de kans op een wederwoord en tot slot wordt de vloer geopend voor vragen uit het publiek. Piet Goemans maakte een zo getrouw mogelijke weergave van het debat.

Paul Cliteur – In de titel van mijn artikel zitten twee delen: ‘religious radicalism’ en ‘state and religion’. Ik zal beide even kort uiteenzetten. In eerste instantie ben ik geïnteresseerd in religieus radicalisme, niet in de spirituele dimensie van religie, maar in de aanknopingspunten voor radicalisme die erin besloten liggen. Ik houd me ook enkel bezig met de drie grote monotheïstische religies: het jodendom, het christendom en de islam, waar toch ongeveer de helft van de wereldbevolking aanhanger van is. Onder terrorisme, de uitloper van religieus radicalisme, versta ik: het gewelddadig verzet van enkelingen of van organisaties tegen het gezag van de staat. Het gaat dus altijd om een revolte tegen de staat; Barack Obama’s *drone killings* laat ik met andere woorden buiten beschouwing. Ik ben bezig met de jongeren die naar Syrië gaan² en met de moordenaar van Theo van Gogh. Dat terrorisme bestudeer ik niet enkel binnen de islamitische traditie. Ik bestudeer ook radicalisering binnen het jodendom en het christendom, bijvoorbeeld de moord op George Tiller door Scott Roeder of de moord op Jitzak Rabin door Yigal Amir.³ De belangrijkste focus op dit moment is echter het islamitisch terrorisme: de mensen die Kurt Westergaard, de Deense cartoonist, willen vermoorden, die daadwerkelijk Theo Van Gogh vermoordden of die Salman Rushdie zouden willen vermoorden. Om het nog meer te specificeren, ik ben geïnteresseerd in die vormen van terrorisme die gericht zijn op de fundamentele uitgangspunten van de Europese rechtsordes. Ik denk dat terroristen die fundamentele uitgangspunten, zoals democratie, nationale soevereiniteit, scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting enzovoort heel bewust tarten. Het is niet toevallig dat ze Salman Rushdie of Kurt Westergaard willen vermoorden. Ze doen daarbij een zeer bewuste uithaal naar de vrijheid van meningsuiting. Dit plaatst natiestaten voor een interessante uitdaging en het is interessant om te reflecteren over de manier waarop ze daarmee om moeten gaan. Ik denk dat dit een heel belangrijk onderwerp is dat niet de aandacht krijgt van politieke filosofen en juristen die het verdient.

In tweede instantie probeer ik staatsrecht in verband te brengen met dat religieus radicalisme. Mijn vooronderstelling is dat de strafrechtelijke reactie op terrorisme

WETENSCHAP & ETHIEK

(opsporen, vervolgen en veroordelen, eventueel rekening houdend met de verzwarende omstandigheid ‘terroristisch oogmerk’) onvoldoende is. Je moet ook gaan nadenken over de vraag welke staatsmodellen meer weerbaar zijn tegenover religieuze radicalisering dan andere staatsmodellen. De hele verhouding tussen staat en religie staat dus opnieuw ter discussie omdat we op de achtergrond dat religieus radicalisme hebben, dat we op een of andere manier moeten gaan bezweren. Hoe gaan we ervoor zorgen dat mensen met heel verschillende religieuze, en soms ook radicale, achtergronden toch integreren in Europese rechtsordes? Dat is de vraag.

Volgens mij zijn er vijf modellen van verhouding tussen kerk en staat. Het eerste model is het politiek atheïsme, dat probeert religie te bestrijden, zoals Stalin dat bijvoorbeeld deed. Sinds het vallen van de Berlijnse muur in 1989 hebben we daar niet meer zoveel mee te stellen. Het tweede model is grofweg het Franse model, de *laïcité*, of de scheiding van kerk en staat, ook wel secularisme genoemd. Het derde model is het multiculturalisme. De staat heeft hierbij een positieve houding ten opzichte van religie en faciliteert religies op gelijkmatige wijze. Model vier is het idee van de religieuze *Leitkultur*. Daarbij ga je ervan uit dat er een staatskerk is, een bepaalde religieuze traditie die dominant is en meer geworteld in de geschiedenis dan andere. De anglicaanse kerk in Groot-Brittannië kan als voorbeeld gelden. Ten slotte, model vijf is het model van de theocratie. Dat is het model van Ayatollah Khomeini; in zekere zin het spiegelbeeld van Stalin. Dit model stelt dat er één ware religie is en leidt in mijn ogen uiteindelijk tot de idee dat we mogen moorden, roven en doodslaan totdat die ene religie het primaat heeft gehaald.

Ik denk dat dit laatste model een bron van inspiratie is voor religieus radicalisme. De jongens uit Vilvoorde die naar Syrië gaan, hebben model vijf op hun netvlies gebrand staan. Ik denk dat Hans Bonte⁴ niet de juiste diagnose stelt: het heeft niet in de eerste plaats te maken met werkloosheid en uitzichtloosheid. Als dat zo zou zijn, dan zou heel Afrika vol zitten met terroristen. Ik denk dat terroristen werkelijk gemotiveerd worden door hun ideologie. Daarom moet je over die ideologie nadenken, je moet lezen wat Bin Laden, al-Zawahiri en Khomeini te vertellen hebben. Je moet de vraag stellen hoe je je daar tegenover kunt gaan verhouden en welk van de vijf modellen er het best in slaagt mensen met heel verschillende achtergrond vreedzaam met elkaar te laten samenleven. Ik denk dat het *laïcité*-model de meeste kansen biedt en ik denk ook dat we dat model enigszins moeten optuigen — de gedachte van de weerbare democratie. We moeten die democratische rechtstaat meer gaan

WETENSCHAP & ETHIEK

verdedigen; we moeten meer opkomen voor de vrijheid van meningsuiting en de scheiding van kerk en staat; we moeten minder beschroomd zijn om die beginselen uit te dragen. Alleen als we dat doen kunnen we weerstand bieden aan het terroristische gevaar dat ons voor het ogenblik bedreigt.

Matthias Storme – Ik voel me niet verplicht om te kiezen tussen die vijf modellen, maar indien ik zou moeten kiezen, dan zou ik voor model vier kiezen: de *Leitkultur* of, om de term te hanteren die ik zelf verkies, de *established church*. Ik betwist echter dat er een verschil is tussen model twee en model vier. Het *laïcité*-model is in mijn ogen ook een *established church* omdat de idee van de neutrale staat vanzelfsprekend niet neutraal is. De neutrale staat maakt ook ideologische en levensbeschouwelijke keuzes en legt die op aan zijn burgers. In de strafwet worden bijvoorbeeld keuzes gemaakt over welk gedrag men toelaat en welk gedrag men bestraft en die keuzes zijn niet neutraal, die leggen een bepaalde levensbeschouwelijke en religieuze opvatting op aan de samenleving. Men kan dan opwerpen dat dit geen monotheïsme is. Maar dat hoeft ook geen monotheïsme te zijn; de definitie van religie die we hanteren mag wat ruimer zijn. Geen enkele visie die een bepaald beeld van mens en samenleving oplegt is neutraal.

Liberale denkers, in de Amerikaanse zin van het woord, zullen hierop reageren dat de waarden die de neutrale staat oplegt dun zijn, terwijl die andere religieuze tradities een dikke moraal opleggen. Zij stellen dan dat het enige wat zij opleggen aan de samenleving gelijkheid, tolerantie en de scheiding van kerk en staat zijn. Zij stellen dat ze geen inhoudelijke keuzes maken, en dat dat het fundamentele verschil is tussen hun neutrale staat met een dunne levensbeschouwelijke grondslag en de dikke levensbeschouwelijke *established church*. Voor een stukje klopt dat, maar ik heb daar mijn twijfels over. Die zogenaamd neutrale staat legt veel meer op aan de burger dan sommige religies, veel meer dan *mainstream* hedendaags christendom bijvoorbeeld. Laat ik dat staven met een citaat van Peillon, de niet eens zo antireligieuze Franse minister voor onderwijs: ‘Le but de la morale laïque est de permettre à chaque élève de s’émanciper, car le point de départ de la laïcité c’est le respect absolu de la liberté de conscience. Pour donner la liberté du choix, il faut être capable d’arracher l’élève à tous les déterminismes, familial, ethnique, social, intellectuel, pour après faire un choix’.⁵ Het is met andere woorden de taak van de overheid om het kind te onttrekken aan de culturele context die het van thuis meekrijgt. Dat is eigenlijk de consequentie van de *laïcité* en dat is niet neutraal.

WETENSCHAP & ETHIEK

Er zijn natuurlijk wel universele waarden, de mensenrechten bijvoorbeeld, maar die waarden zijn te dun om een samenleving mee te maken. De samenleving die je daarmee kan maken, zonder dat je daar een dikke invulling aan geeft, is de liberale nachtwakerstaat met een heel beperkte rol voor de overheid, geen sociale welvaartsstaat. Een sociale welvaartsstaat moet kunnen verantwoorden waarom het de helft van de rijkdom in beslag neemt en herverdeelt. Om dat te bereiken moet je de mensen kunnen doen geloven, terecht of ten onrechte, dat ze met elkaar iets te maken hebben, dat ze een gemeenschap vormen, dat ze gemeenschappelijke waarden hebben. Als je dat niet kan, dan heb je geen enkel fundament om een welvaartsstaat op uit te bouwen. En dus zal die overheid die aan herverdeling doet onvermijdelijk een gekleurde staat zijn, en daar is ook niets mis mee. Het is perfect verzoenbaar om een bepaalde culturele traditie, die ook per definitie religieuze connotaties heeft, te handhaven als *Leitkultur* en tegelijkertijd fundamentele vrijheden, zoals de vrijheid van godsdienst, te vrijwaren. Dat is dan inderdaad een iets dikkere staat, maar dun of dik hangt hier af van het volgende punt.

Dit punt is dat volgens mij de fundamentele vraag niet is hoe strikt de scheiding van kerk en staat moet zijn, maar wel waar die scheiding ligt. Wat behoort tot het domein van de staat en wat behoort tot het domein van de samenleving, waar de kerken vrij met elkaar in concurrentie kunnen treden? Hier dient opgemerkt te worden dat in de loop van de geschiedenis, een enorm aantal facetten van het maatschappelijk leven die vroeger tot het domein van de kerk hoorden, onder de controle van de staat zijn gebracht. Waarbij men fundamenteel de vraag kan stellen: behoort dit tot de taak van de niet neutrale staat? Heeft de staat het recht om een monopolie te claimen op onderwijs of de regels inzake familierecht te bepalen? Waarom zou de staat meer recht hebben om te bepalen wat de inhoud van het onderwijs is dan de ouders? Die ouders zijn vanzelfsprekend niet neutraal, maar de staat is dat ook niet. De Amerikaanse scheiding van kerk en staat is minstens zo strikt als de Franse, maar ze ligt op een andere plaats. Het domein van de staat is veel beperkter in Amerika dan in Frankrijk, en dan kan je natuurlijk met veel meer legitimiteit die neutraliteit van de staat verdedigen; die staat laat dan ook meer ruimte vrij voor multicultuur in het domein waar die staat buiten blijft.

Laat ik ten slotte een kritische noot plaatsen bij een citaat uit collega Cliteurs artikel: '[the religious terrorist] lives in a mental world where national sovereignty has no place. [...] [They] simply do not feel bound to the national laws of the country where

WETENSCHAP & ETHIEK

they live'.⁶ Dat is een verdediging van de territorialiteit van het recht waar ik het fundamenteel mee eens ben. De wet van de staat is een territoriale wet die niet afhangt van uw religieuze toebehoren. Wanneer u hier bent, moet u de wet hier respecteren. Dat is juist, maar de vraag is: waar moet de wet zich allemaal mee bemoeien? Geven wij ruimte in een multiculturele samenleving om op bepaalde domeinen de rol van de overheid terug te schroeven en bijvoorbeeld de organisatie van het onderwijs over te laten aan het verenigingsleven? Dat is een vorm van verzuiling waar fundamenteel niets mis mee is.

Stefan Rummens – Model twee en model vier werden reeds vertegenwoordigd, ik zal het op mij nemen om de multiculturalist van dienst te zijn. Cliteurs artikel vertrekt vanuit de bekommernis om radicalisering, en ik deel die bekommernis. Ik ben het met hem eens dat onze democratische rechtstaat gebaseerd is op een aantal fundamentele waarden zoals vrijheid en gelijkheid en ik ben het er ook mee eens dat, als je dat stelt, je een antwoord moet vinden op de vraag hoe die democratie om moet gaan met de tegenstanders van die waarden. Tegen de bedreiging van die tegenstanders mag de democratie zich inderdaad niet weerloos opstellen. In het stellen van die analyse sluit ik mij dus bij Cliteur aan, maar ik ben het oneens met de remedie die hij voorstelt, omdat die heel de religie viseert, terwijl religie als dusdanig niet het probleem is. Voor mij ligt de grens niet tussen religieuze en niet-religieuze wereldbeelden, maar tussen extremistische, van welke aard ook, en niet-extremistische wereldbeelden. Mijn vraag is dus of er geen discrepantie zit tussen de analyse van het probleem en de remedie die Cliteur voorstelt.

In mijn poging om te begrijpen waarom Cliteur religie toch als dusdanig viseert, kwam ik tot de volgende vaststelling. Eén van de belangrijke argumenten voor een neutrale staat lijkt te zijn dat er een soort *trade-off* is tussen de religieuze identificatie van de burger en de identificatie van die burger met de staat. Cliteur zegt letterlijk: 'Multiculturalism reinforces the ties between the different religious and ethnic communities but weakens the national bond. This has to do with the role that religion plays in the multiculturalist approach. Religion fosters the ties of the religious community and weakens the idea of national social cohesion'.⁷ Omdat Cliteur die politieke band of identificatie wil vrijwaren, zegt hij dat we vanuit de staat geen enkel initiatief mogen nemen om de religieuze band actief te ondersteunen. Mijn vraag is of die *trade-off* wel zo vanzelfsprekend is. Volgens mij kan de religieuze band perfect

WETENSCHAP & ETHIEK

compatibel zijn met de politieke band. Ik zou u daarom willen vragen of Cliteur zich kan positioneren ten opzichte van John Rawls in dit debat. Rawls stelde dat de multiculturele samenleving moet samengehouden worden op basis van een overlappende consensus rond een aantal fundamentele waarden als vrijheid en gelijkheid. Maar hij stelt dat die overlappende consensus verenigbaar is met een veelheid aan religieuze en andere wereldbeelden die allemaal die fundamentele waarden kunnen onderschrijven. Wat hij 'redelijke religies' noemt (redelijk katholicisme, redelijke islam, enzovoort), zijn religies die de fundamentele waarden integreren in hun wereldbeeld, en die dus perfect vreedzaam kunnen samenleven. Als dat mogelijk is, dan zie ik niet in waarom er noodzakelijkerwijs een conflict is tussen de religieuze en de politieke identificatie. Zulke redelijke religies worden niet met die *trade-off* geconfronteerd. Je zou zelfs het omgekeerde kunnen zeggen. Je zou kunnen zeggen dat mensen die zich identificeren met hun religieuze groep het net zullen appreciëren om te kunnen leven in een multiculturele staat die op een meer actieve manier religies accommodeert en dat net daardoor hun identificatie met die multiculturele staat ook toeneemt. Ik ben dus niet overtuigd van het bestaan van die *trade-off* en ik zou graag horen waarom die er volgens Cliteur is.

Laat ik tot slot nog iets zeggen over multiculturalisme. Ik heb het gevoel dat u het multiculturalisme in uw artikel niet helemaal recht doet. U lijkt multiculturalisme te associëren met het ondersteunen van religieuze *groepen* als dusdanig, terwijl de meer overtuigende modellen van het multiculturalisme het verdedigen in naam van de *individuele* autonomie van de burger. Will Kymlicka stelt bijvoorbeeld dat, vermits de burger ook een cultureel en religieus wezen is, die burger geaccommodeerd moet worden in zijn religieuze en culturele identiteit net in naam van de individuele autonomie. Dergelijk gesofisticeerd multiculturalisme argumenteert dus in termen van individuele autonomie dat groepen geaccommodeerd moeten worden. In het hoofddoekendebat zou dat gesofisticeerd multiculturalisme, net omdat het autonomie als centrale waarde stelt, ook kunnen stellen dat het kind in autonomie, los van die religieuze culturele druk van thuis, moet kunnen opgroeien. Het verschil tussen Cliteurs positie en het gesofisticeerd multiculturalisme moet dus elders liggen, niet in het al dan niet verdedigen van autonomie. Het verschil ligt, als we een gesofisticeerd multiculturalisme tegenover de *laïcité* plaatsen, niet noodzakelijk in die autonomie, het ligt eerder in hoe die autonomie wordt ingevuld. Zou Cliteur de verschillen in die termen nog iets scherper zou kunnen formuleren?

WETENSCHAP & ETHIEK

Paul Cliteur – Ik denk dat Matthias Storme, in zijn verdediging van de *Leitkultur*, sterk naar het verleden kijkt. Hij kijkt naar hoe de tradities van kerk-staatverhoudingen in bepaalde landen zijn gegroeid en stelt dat je daar best niet te veel aan morrelt als dat min of meer bevredigend functioneert. Het secularisme, mijn model, doet dat wel net omdat het naar de toekomst kijkt. Mijn onmiddellijke wedervraag aan Storme zou zijn: wat wordt die *Leitkultur* voor België? Over die vraag gaat niet iedereen het meer eens zijn. De reden daarvoor is dat er sinds 1948 mensenrechtenverklaringen zijn gekomen die allemaal de vrijheid van religie proclameren. Mensen zijn gebruik gaan maken van die vrijheid van religie waardoor Europa het continent van de pluraliteit is geworden. Dat is het feitelijke gegeven waar ik vanuit ga. De kans dat ook in de toekomst het christendom de religieuze *Leitkultur* van België kan blijven is bijgevolg heel klein. Naarmate de pluriformiteit groter wordt, zal elk model waarbij de staat een officiële positie inneemt ten opzichte van een godsdienst steeds moeilijker te handhaven zijn. Ook het model van de zeven erkende godsdiensten van België zal niet overeind kunnen blijven. Er komen nieuwe godsdiensten bij die ook erkend willen worden. Het enige model voor de toekomst is volgens mij dus het *laïcité*-model.

In het tweede deel van de interventie van Storme stelt hij dat de staat niet neutraal is, dat hij onvermijdelijk een dikke moraal oplegt. Dat is inderdaad waar, maar aanhangers van de *laïcité* beweren ook niet dat de staat politiek neutraal is, wel dat hij religieus neutraal is. De staat moet ten minste de pretentie hebben zich ten opzichte van al die religieuze tradities neutraal op te stellen. Als hij daar niet helemaal in slaagt dan doet hij dat niet helemaal goed, en dan is hij daar in beginsel op aanspreekbaar. Is dat voldoende? Is dat voldoende om mensen op het grondgebied van de staat iets te geven: een *sense of life*, een *sense of purpose*? Is het voldoende in de strijd tegen de theocratie? Voor die jongeren die in Syrië mee gaan vechten kennelijk niet. Maar dat is dan ook misschien omdat er onvoldoende geprobeerd is om die jongeren de moraliteit van dat verhaal voor te houden. Misschien is dat het probleem: we lopen te veel met ons hoofd in de wolken en we articuleren de moraliteit te weinig.

Stefan Rummens stelt mij de vraag of het nu eigenlijk over religie als zodanig of over religieus extremisme gaat. Laat ik hier met de hand op mijn hart verklaren: het gaat over religieus extremisme. Ik heb misschien een te weinig positief beeld van godsdienst. Dat is waarschijnlijk een beroepsdeformatie: als je zoveel met dat extremisme bezig bent, kan het wel eens zijn dat je niet in elke alinea de juiste toon aanslaat en dat je bijgevolg de indruk wekt tegen religie in zijn algemeenheid te zijn. Toch gaat het mij

WETENSCHAP & ETHIEK

niet om religie in haar algemeenheid. Ik ben er volledig van overtuigd dat 99 procent van de gelovigen geen extremisten zijn. Maar één procent religieuze radicalen kan wel de agenda bepalen. Het is bijvoorbeeld voldoende dat één procent van de moslims Salman Rushdie, Kurt Westergaard of Nakoula Basseley Nakoula wil vermoorden, om een ernstig probleem te stellen. Kleine aantallen doen er wel degelijk toe.

Ik geef Stefan anderzijds helemaal gelijk dat die *overlapping consensus* van Rawls op basis van de *mainstream* posities van religies wel te realiseren is. We moeten er dan ook voor zorgen, dat geef ik toe, dat die *mainstream* religieuze posities niet vervreemd raken van de zaak. We moeten religies dus eerlijk behandelen en als dat in de vorm van gesofisticeerd multiculturalisme mogelijk is, dan word ik onmiddellijk weer multiculturalist. Maar ik ben er niet zo gerust op. Ik denk dat multiculturalisme over het algemeen meer kwaad dan goed heeft gedaan. Het kan best zijn dat Kymlicka een zodanige modus probeert te vinden en zo sterk in liberale secularistische richting opschuift, dat hij zich nauwelijks meer onderscheidt van model twee. Maar dan zijn we met hele fijnzinnige nuances bezig. Grofweg denk ik dat we veel meer moeten denken in termen van nationale identiteit. Gezien de pluriformiteit die er nu al is en die alleen maar zal toenemen, denk ik dat de religieus neutrale staat toch de beste oplossing is.

Koen Lemmens – Wat Matthias Storme zegt over het monopolie van het onderwijs is noch in Frankrijk, noch in België correct. De staat heeft geen onderwijsmonopolie. Het punt dat hij opgeworpen heeft, is eigenlijk gewoon het dilemma van Böckenförde uit de jaren zestig, met name dat de liberale staat de aanspraken die hij beweert te gaan naleven, niet hard kan maken. Niemand heeft echter ooit beweerd dat de liberale staat waardenvrij zou zijn, dat de scheiding van religie en staat te maken heeft met waardenvrijheid. Het grote verschil tussen het *Laïcité*-model en het *Leitkultur*-model gaat over soevereiniteit, over wie *in fine* het laatste woord heeft. Iemand die het *Leitkultur*-model voorstaat, stelt *op voorhand* de regels en de praktijken van de samenleving vast op grond van een leidende, maatgevende godsdienst. Daartegenover staat dat religieus gekleurde regels en praktijken *het gevolg* kunnen zijn in een *laïcité*-model maar dan als bewuste keuze van een politieke deliberatie. Het eindresultaat kan hetzelfde zijn als in een *Leitkultur*-model, maar de uitgangspunten zijn totaal verschillend. De waarden die in de liberale samenleving opgelegd worden zijn waarden die het resultaat zijn van een politieke deliberatie. Dat is het verschil.

WETENSCHAP & ETHIEK

Matthias Storme – Collega Cliteur heeft me eigenlijk uitgedaagd om te zeggen welke de religieuze staatskerk is die je als *Leitkultur* kan vooropstellen in onze samenleving. De paradox is dat hij onmiddellijk nadien die religieuze staatskerk benoemt en hij en collega Lemmens er de profeten van zijn en dat ik paradoxaal genoeg diegene ben die de religieuze staatskerk in vraag stel. De religieuze staatskerk van vandaag de dag is natuurlijk de religie van de mensenrechten.

Gelijen Molier – Maar dat is toch geen religie of u zou alles als religie moeten beschouwen.

Matthias Storme – Dan definieert u religie als monotheïsme wat een zeer enge definitie van religie is.

Gelijen Molier – Dan heeft ‘religie’ toch geen enkel onderscheidend vermogen meer.

Matthias Storme – Dat is niet waar. Religie gaat hem over de vraag in welke mate men op basis van bepaalde principes regels oplegt aan een samenleving die ook door minderheden gerespecteerd moeten worden. Religie gaat over bepaalde waarden waar men een morele connotatie aan geeft, waarden die ook gebruikt worden om mensen te criminaliseren of om te beweren dat ze onethisch bezig zijn. Ik zie echt het verschil niet met de mensenrechten. Los daarvan hebben de mensenrechten ook vanzelfsprekend een religieuze oorsprong. U moet er maar de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens op nalezen, die begint met te zeggen dat de mens begiftigd is met rechten. Door wie zou hij begiftigd zijn anders dan door God? De mensenrechten komen dus voort uit het christendom, de dominante religie in het Westen. De essentie van religie is daarenboven dat wetten die democratisch gestemd worden, ondergeschikt zijn aan de religie en in die zin zijn de mensenrechten ook een religie. De mensenrechten zijn niet het resultaat van politieke deliberatie, maar een a priori dat niet in vraag gesteld mag worden, om meteen ook op de vraag van collega Lemmens te antwoorden. De mensenrechten worden beschouwd als een verworvenheid die nooit kan worden teruggedraaid. Dat is bij uitstek het kenmerk van een religieuze opvatting en dat is de essentie van de religieuze staatskerk van vandaag. In die zin is er ook geen fundamenteel verschil tussen het Hof in Straatsburg en de *Fuqaha*, de wachtersraad in Iran. De wachtersraad in Iran moet alle wetten aftoetsen aan de

WETENSCHAP & ETHIEK

principes van de islam. Dat is fundamenteel hetzelfde mechanisme van toetsing als de mensenrechten.

Gelijn Molier – Alles kan veranderd worden. Er is toch een verschil tussen een Bijbel of een Koran en een door mensen opgesteld verdrag dat door het parlement is goedgekeurd en met het verstand is overlegd. U zit daarenboven met een legitimiteitsprobleem. Die *Leitkultur*, wie bepaalt die?

Matthias Storme – Inderdaad, die *Leitkultur* van Straatsburg, wie bepaalt dat? En om op het eerste deel te antwoorden, door de zogenaamd progressieve interpretatie heeft men uit de originele tekst van dat verdrag dingen afgeleid die de verdragspartijen *nooit* hebben bedoeld. Normaal gezien kan je dat dan door democratische beslissingen terzijde schuiven maar dat kan hier niet meer.

Gelijn Molier – Maar als het Hof van Straatsburg voortdurend uitspraken zou doen die volkomen tegen de opvattingen van de lidstaten ingaan, dan is het gedaan met de legitimiteit van het Hof. Het Hof moet zich aansluiten bij wat er leeft bij de bevolking van de lidstaten. Het is een illusie om te denken dat het Hof allerlei uitspraken kan doen die volkomen in tegenstelling zijn met wat er leeft in de lidstaten. Als ze dat doet dan is het gedaan met de legitimiteit van het Hof en dat is een heel groot verschil met Iran.

Matthias Storme – Ik kan alleen maar zeggen dat die legitimiteit de laatste jaren steeds meer in vraag is gesteld en dat collega Molier impliciet bevestigt dat ik het recht heb om de legitimiteit in vraag te stellen.

Gelijn Molier – Natuurlijk heeft u dat recht.

Matthias Storme – Perfect.

Thomas Fossen – Paul Cliteur stelt dat het wel degelijk over religieus extremisme en niet over religies in hun algemeenheid gaat. Maar de vijf modellen van verhouding tussen kerk en staat zijn niet van elkaar te onderscheiden op basis van hun omgang met extremisme, maar op basis van hun omgang met religie. Dus, kort gezegd, wat

WETENSCHAP & ETHIEK

is het verband tussen de twee delen van de titel: ‘church and state’ en ‘religious radicalism’?

Paul Cliteur – Ik probeer te laten zien hoe extremisme een relatie onderhoudt met de religieuze tradities. Tegelijkertijd vermijd ik veralgemeningen over religieuze tradities te maken. Ik zal nooit zeggen: ‘het christendom in zijn algemeenheid is een godsdienst van liefde’; ‘het christendom in zijn algemeenheid hanteert de scheiding van kerk en staat’; ‘het christendom in zijn algemeenheid erkent de territorialiteit van de staat’; ‘de islam doet dat niet’. Dat soort dingen probeer ik zoveel mogelijk te vermijden. Ik probeer alleen aanknopingspunten te zoeken in die religieuze tradities voor radicale wereldbeelden. Daarvoor interpreteer ik dus religieuze teksten en probeer ik te laten zien hoe daar een radicaal element in zit. In 1 Koningen 18 zegt Elia bijvoorbeeld: ‘pak de profeten van Baal en slacht ze allemaal af’, waarna ze ook effectief afgeslacht worden. Dat is interessant, daar zie je dat Elia iets soortgelijks doet als Ayatollah Khomeini. Dat vind ik een veel interessantere vergelijking dan die tussen het Europees Hof van de Rechten van de Mens en de *Fugaba* in Iran. Op een heel algemeen niveau gaat die vergelijking misschien wel op, maar het is veel interessanter om te kijken of er radicalen zijn die werkelijk aanknopingspunten kunnen vinden bij hun Schriftgezag. Kan Mohammed Bouyeri bijvoorbeeld ook werkelijk schriftpassages aanhalen waarin staat dat het zijn religieuze plicht was om Theo van Gogh te vermoorden? Dat is interessant en daar moet de staat zich ook mee bezig gaan houden.

Thomas Fossen – Maar wat heeft dat te maken met uw kritiek op het multiculturalisme?

Paul Cliteur – Dat het multiculturalisme dat niet doet. Dat Will Kymlicka en Charles Taylor dat niet doen. Dat is mijn kritiek op het multiculturalisme, niet dat het multiculturalisme aanzet tot geweld, maar dat het multiculturalisme te veel naar de zachte kanten van deze wereld kijkt, het is te weinig weerbaar tegen de boze krachten die ons omringen. Dat is mijn voornaamste bezwaar tegen multiculturalisme.

Willy Laes – Stefan Rummens heeft het over ‘redelijke godsdiensten’, maar hoe gaan we met onredelijke mensen om? Met redelijke mensen kan je praten, met onredelijke mensen is dat bijna niet mogelijk.

WETENSCHAP & ETHIEK

Stefan Rummens – Die onredelijke mensen moet je behandelen als de criminelen die ze eventueel zijn. Rawls schreef een beroemde voetnoot waarin hij zegt dat de onredelijken bestreden moeten worden met alle mogelijke middelen en als een ziekte uitgeroeid moeten worden, – heel straffe taal. Mensen die terreuraanslagen overwegen, wat de motieven ook zijn, hebben criminele intenties en moeten als dusdanig bekeken worden. Het feit dat religie daar mee aan de oorsprong ligt is in zekere zin relevant, maar mag er niet toe leiden dat religies als dusdanig gevisieerd worden door een staatsmodel. Waarom zouden de 99 procent moslims die Salman Rushdie niet wil vermoorden, ook gevisieerd en als gevolg daarvan niet meer geaccommodeerd moeten worden in hun religieuze identiteit? Het één volgt niet uit het ander. Het zou zelfs kunnen dat een model dat religies accommodeert en daardoor de nationale solidariteit en burgerlijke identificatie versterkt, ervoor zorgt dat de meer redelijke religieuze mensen, hun onredelijke geloofsgenoten meer in de pas gaan houden. In die zin ligt de bewijslast voor het tegendeel hier nog bij het *laïcité*-model van Paul Cliteur. Waarom zou het *laïcité*-model meer geschikt zijn dan het multiculturele model in de strijd tegen onredelijke criminelen? Ik blijf erbij dat er een verwarring is tussen het accommoderen van religie enerzijds en het aanpakken van extremisme en radicaliteit anderzijds.

Paul Cliteur – Volgens mij zijn we te abstract bezig. Laat me op een minder abstract niveau proberen duidelijk te maken wat voor mij de grens is die het multiculturalisme overschrijdt. Neem Charles Taylor, in 1989 heeft hij een stuk geschreven over de Rushdie-affaire. Dat is begonnen met de Iraanse politieke leider die niet zomaar zegt dat hij het niet met Rushdie eens is, maar een fatwa over hem uitroept en zijn gelovigen daarmee oproept om Rushdie te vermoorden. Op zo'n moment denk ik dat alle begrip voor culturele diversiteit moet ophouden. In zo'n geval kan je eigenlijk niets anders doen dan het harnas aantrekken en je eigen fundamentele principes verdedigen. Maar Charles Taylor schrijft daar dan een heel stuk over, waarin je hem ziet wurmen, begrip opbrengen, goedpraten, enzovoort. Het ergste is dat hij die stellingname recentelijk nog eens herhaald heeft. Welnu, dat soort *wobbelig*⁸ gedoe is niet op zijn plaats als het om een oproep tot moord gaat. Dat is echter wat multiculturalisten vaak doen, niet in de gesofisticeerde vorm, maar wel in de vorm zoals die door de grote voormannen als Charles Taylor wordt voorgesteld.

WETENSCHAP & ETHIEK

Stefan Rummens – Dat is inderdaad niet het multiculturalisme dat ik voor ogen heb. Als het om een oproep tot moord gaat ben ik absoluut niet *wobbelig*. Waar het mij om te doen is, is de vraag: kunnen mensen achter een loket een hoofddoek dragen? Kan onderwijs als dat vanuit een religieuze inspiratie wordt ingericht gesubsidieerd worden door de overheid? Dat is misschien minder spectaculair dan de op flessen getrokken tegenstellingen. Maar dat is wel het debat.

Dries Cools – Mijn vraag sluit aan bij de eerdere opmerking van Stefan Rummens en betreft de link tussen de bestrijding van radicalisme en de keuze voor een bepaald model van verhouding tussen staat en religie. Is het wel juist om na te denken over zo'n principiële, grondwettelijke vraag als de verhouding tussen staat en religie, vanuit een vrij beperkte beleidsargumentatie, namelijk het bestrijden van religieus radicalisme? Daarenboven kan men de vraag stellen of het wel zo is dat landen die kiezen voor een bepaald model noodzakelijk beter zijn in het bestrijden van extreem radicalisme. Je kan denken aan Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Beide kiezen voor een verschillend model, maar ik zie niet meteen een empirisch argument om te zeggen dat het ene beter is in het bestrijden van radicalisme dan het andere. Tot slot, zijn we in heel dit debat niet bewust een aantal elementen aan het vergeten die zich misschien wat moeilijker laten vatten in deze discussie, met name geostrategie en 'grote politieke argumenten'? Die elementen verklaren ook waarom er radicalisme is.

Paul Cliteur – Ik denk toch dat, als je bijvoorbeeld *Londonistan* van Melanie Phillips leest, je bezorgder wordt over het Verenigd Koninkrijk dan over Frankrijk. Het is misschien een beetje *wobbly* wat ik nu zeg, maar ik denk toch dat in zijn algemeenheid men er in Frankrijk beter in geslaagd is om religieuze en etnische minderheden een bepaald model voor te houden waar men zich allemaal in kan herkennen.

Jogchum Vrielink – Mijn vraag gaat over de mogelijke spanningen in Cliteurs theorie. U hangt enerzijds een zeer strikt *laïcistisch* staatsmodel aan, maar anderzijds stelt u dat de staat en de strafrechter de Koran en de Bijbel moeten gaan lezen om te beoordelen in welke mate mensen daardoor geïnspireerd worden. Kort gezegd, mag de geliciseerde staat wel theoloog gaan spelen?

WETENSCHAP & ETHIEK

Paul Cliteur – Idealiter houdt de staat zich inderdaad zo min mogelijk met het interpreteren van religies bezig – wat men de interpretatieve zelfbeperking van rechtelijke instanties noemt. Niettemin is het wel interessant om te gaan kijken wat de wereldbeschouwing van terroristen is, omdat ik ervan uitga dat die wereldbeschouwing hun handelen determineert. Wat is dat hoger doel van die jongeren die naar Syrië gaan? Dat kunnen we alleen maar op het spoor komen door goed te kijken naar de religieuze traditie.

Haye Hazenberg – Is er een verschil tussen religieus en atheïstisch terrorisme? En indien het antwoord ja is, wat is dan de neutrale manier om dat uit te leggen? Indien het antwoord neen is, waarom gaat het dan om de verhouding tussen religie en staat?

Paul Cliteur – Er is in die zin geen atheïstisch terrorisme dat atheïstische geschriften geen duidelijke aanknopingspunten bieden voor terroristisch geweld. Het is niet zo dat als je *The God Delusion* van Richard Dawkins of *God Is Not Great* van Christopher Hitchens gaat lezen, dat je dan kan zeggen: hier is het aanknopingspunt. Zelfs niet als je Marx gaat lezen. Dat is wel een beetje anders met die religieuze traditie. Er bestaat natuurlijk wel terrorisme dat niet religieus gemotiveerd is maar datgene waar het dan om gaat, is niet atheïstisch gemotiveerd.

Noten

1. Paul CLITEUR, 'State and religion against the backdrop of religious radicalism', *International Journal of Constitutional Law* 10 (2012), nr. 1, pp. 127-152.
2. In mei 2013 ontstond in België consternatie over een aantal jongeren die succesvol werden geronseld door radicale islamisten om te gaan vechten in Syrië tegen het regime van Bashar al-Assad.
3. In 2009 vermoordde de fundamentalistische christen Roeder Tiller omdat hij ontevreden was over diens abortuspraktijk en kreeg daarvoor levenslang. Jitzak Rabin was als Israëliisch politicus nauw betrokken bij de vredesonderhandelingen met de Palestijnen. Yigal Amir vond dat Rabin het erfgoed dat God aan het Joodse volk had toebedeeld, verkwaanselde en vermoordde hem daarom.
4. Hans Bonte, lid van de SPa, de socialistische partij van Vlaanderen, was in mei 2013 burgemeester van Vilvoorde en nadrukkelijk aanwezig in de media over deze kwestie. In een interview in *De Morgen* van 9 april 2013 stelt hij dat het voornamelijk een probleem van werkloosheid en sociale uitbuiting is.
5. Dit stelde Vincent Peillon, sinds mei 2012 Frans minister voor onderwijs, in een interview dat hij gaf aan *Le Journal du Dimanche* op 1 september 2012.
6. Paul CLITEUR, 'State and religion against the backdrop of religious radicalism', p. 151.

WETENSCHAP & ETHIEK

7. *Ibidem*, p. 143.

8. Margaret Thatcher zei tegen Bush senior op het moment dat hij niet wist of hij Irak moest binnenvallen: 'this is no time to go wobbly, George'.